

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2023) 2/1

Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler

Musician Doctors In The Middle Ages

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim
Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 27 Nisan 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 26 Haziran 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

Atıf/Cite As

Karakuş, Nadir, "Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları
Dergisi, (Haziran/June, 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Musician Doctors in The Middle Ages

Abstract

Since the earliest known ages of history, music has played a role in the treatment of people and overcoming their inner distress. It is possible to see this issue clearly in a wide geography from Ancient Greece to India, from China to Central Asia. While the ancient philosopher Platon saw it as the only means to train the soul, Apollo, known for playing the lyre beautifully in Greek mythology, relieved people's troubles by performing this instrument in the best way possible. While Confucius pointed out the positive changes that music can make in human life, Fârâbî revealed that people's moods can change in a moment with different chords and rhythms. In Turkestan and Transoxiana, the activity of invoking the spirit, which is usually undertaken by women, was actively used in the treatment of patients, and these healer women treated the sick by summoning spirits, clapping their hands and other strange movements. The physicians of the Middle Ages, on the other hand, both worked as a physician in cities such as Baghdad, Damascus, Cairo, and treated patients by playing the oud and blowing the ney. This issue was more than realized in the great hospital opened by Nureddin Zangi in Damascus, which was at the center of the Crusades. Physicians working here have effectively benefited from music in the treatment of mental illnesses. Among these names, we can count important physicians such as Abu'l-Hakem al-Bahilî and his son Abu'l-Macd Efsaluddin who migrated from Andalusia to the region. Pioneers such as Ibn Sînâ, Fârâbî, Râzî and Kindî, who are known for their philosophy as well as their medicine, also pointed out the constructive role music plays in the treatment of patients. Reys physician and philosopher Abu Bakr ar-Razi advocated that melancholic patients should be treated by keeping them busy with various activities and advised them to be treated with music as well as hunting and fishing. Yakub al-Kindi, one of the first Islamic philosophers, revealed that there is a close connection between music and human health. Al-Kindi brought the relationship between music and breath to the agenda and drew attention to the positive contribution of music to human health. These studies later became a source of inspiration for the modern hospitals in the Anatolian Seljuk and Ottoman periods.

Keywords: History of Islam, Physician, Music, Treatment, Therapy.

Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler

Özet

Tarihin bilinen en eski çağlarından beri musiki var olduğu gibi insanların tedavilerinde ve içsel sıkıntılarının giderilmesinde rol oynamıştır. Bu hususu, Eski Yunan'dan Hindistan'a, Çin'den Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada açıkça görmemiz mümkündür. İlk çağ filozofu Eflâtun, ruhu terbiye eden biricik vasıta olarak görürken, Yunan mitolojisinde güzel lir çalmasıyla bilinen Apollon, bu aleti en güzel şekilde icra ederek insanların sıkıntılarını gidermiştir. Çinli düşünür Konfüçyüs, müziğin insan hayatında yapabileceği olumlu değişikliklere işaret ederken Türkistanlı Fârâbî, farklı akortlar ve ritimlerle insanların ruh hallerinin bir anda değişebileceğini ortaya koymuştur. Türkistan ve Maverâünnehir'de genellikle kadınların üstlendiği ruh çağırma etkinliği, hastaların tedavisinde aktif olarak kullanılmış, bu şifacı kadınlar, ruh çağırarak, el çırparak ve başka garip hareketlerle hastaları tedavi etmişlerdir. Orta Çağ'ın hekimleri ise Bağdat, Dımaşk, Kahire gibi şehirlerinde hem hekimlik yapmış hem de ut çalıp ney üfleyerek hastaları tedavi etmişlerdir. Bu husus Haçlı seferlerinin merkezinde yer alan Dımaşk'taki Nûreddin Zengî'nin açtığı büyük hastanede fazlasıyla gerçekleşmiştir. Burada görev yapan hekimler, akıl hastalıklarının tedavisinde musikiden etkin olarak faydalanmışlardır. Bu isimler arasında Endülüs'ten bölgeye hicret eden Ebü'l-Hakem el-Bâhilî ve onun oğlu Ebü'l-Mecd Efsalüddin gibi önemli hekimleri sayabiliriz. Hekimlikleri yanında filozoflukları ile de bilinen Batılıların "Avicenna" dedikleri İbn Sînâ, Fârâbî, Râzî, Kindî gibi öncüler de musikin hastaların tedavisinde oynadığı yapıcı role işaret etmişlerdir. Reyli hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî melankolik hastaların çeşitli faaliyetlerle meşgul edilerek tedavi edilmeleri gerektiğini savunmuş ve onların avlanma, balık tutma gibi meşgaleler yanında musiki ile de tedavi edilmelerini öğütlemiştir. İlk İslâm filozoflarından Yakub el-Kindî ise müzik ile insan sağlığı arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. el-Kindî, müzik ve nefes ilişkisini gündeme taşıyarak, musikin insan sağlığına olan olumlu

katkısına dikkat çekmiştir. Bu çalışmalar ise daha sonra Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar dönemindeki modern dâruşşifalara ilham kaynağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hekim, Musiki, Tedavi, Terapi.

Giriş

Tarihte, musikinin her alanda olduğu gibi ruh terbiyesinden hastaların tedavisine kadar önemli bir boşluğu doldurduğunu görüyoruz. İslâm felsefesi üzerinde önemli tesirleri olan İlk Çağ Yunan filozofu Eflâtun veya diğer ismi ile Platon (öl. M.Ö. 347), musikiyi ruhu terbiye eden biricik vasıta olarak tanımlarken bu hususu çok net olarak ortaya koymuştur.¹ Eflâtun'un takipçisi olduğunu söyleyen ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî de (öl. 313/925) "*et-Tıbbu'r-Rûhânî*" adlı eserinde bu gerçeği dile getirmiştir.²

Musikî ile tedavinin ayak izleri, Türklerin ana vatanları olan Orta Asya'da da kendisini göstermiştir. Bu coğrafyada kadîm zamanlardan beri bu tedavi şekli bilinmektedir. Kötü ruhların insanı hasta yaptığına inanan eski Türkler ve Moğollar, bu kötü ruhlardan korunmak için şamanlara müracaat etmişler, büyücü şamanlar da insanın bedenine yerleşen bu kötü ruhları, söyledikleri şarkılar ve çaldıkları tef (şaman davulu) ile kovmaya çalışmışlardır.³ Türkistan ve Maverâünnehir'de genellikle kadınların üstlendiği ruh çağırma etkinliği, hastaların tedavisinde aktif olarak kullanılmıştır. Bu şifacı kadınlar, ruh çağırarak, el çırpılarak ve başka garip hareketlerle hastaları tedavi etmişler ve işin garibi bu faaliyetlerinde de genellikle başarılı olabilmişlerdir.⁴

İlk Müslüman Türklerin hayatında, musiki ile ilgili mitolojik anlatımlar da kendisini göstermiştir. Türk ve Altay mitolojisinde Türklerin atası olarak kabul edilen Oğuz Han, babası Kara Han ve amcaları kâfir olmalarına rağmen tek olan Allah'a inanmış ve aşka gelip "Allah, Allah" diye nida etmiştir. Onun bu ritimli niyazları ise Arapçayı bilmeyen cahil halk tarafından hoş bir nağme, latif bir terennüm olarak telakki edilmiş, onların sıkıntılarını gidermiştir. Bu dönemin hekimleri olan şamanlar, otacılar, şifacılar ise musiki ile tedavi yöntemleri ile hastaları iyileştirmeye gayret etmiştir.⁵

Kadîm ve köklü bir geleneğe sahip Eski Mısır'da hastaları, musiki ile tedavi eden büyücüler, tapınak rahipleri ve hekimler olmak üzere üç grubun olduğunu görüyoruz. Bu dönemde gebeliği sırasında hastalanan bir Mısır kraliçesinin, beş dişi Tanrı yanında, kız kılığına girmiş beş müzisyen tarafından tedavi edildiğine dair bilgilere rastlanmıştır.⁶ Bu zenginlik Yunan mitolojisinde de kendisini göstermiştir. Çok tanrılı bu mitolojide Apollon, müziği sanatların, Güneş'in, ateşin ve şiirin tanrısı olduğu gibi kehanette bulunan, bilici tanrı olarak da anılmıştır.

¹ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1987), 19, 84.

² Ebû Bekir er-Râzî, *Resâil Felsefiyye*, nşr. P. Kraus (Beyrut: Daru'l-Afaki'l-Cedide, 1982), 27, 29.

³ Ahmet Şahin Ak, *Avrupa ve Türk İslâm Medeniyetinde Müzikle Terapi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2007), 17; Ayten Altıntaş, "Eski Türk Tıbbına Bir Bakış", *Tıp Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Yayınları, 1986), 84-87.

⁴ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 502.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: TTK Yayınevi, 1995), 1/161-162.

⁶ E. Henry Sigerist, *Civilization and Disease*, (Chicago: Paperback, 1962); Bekir Grebene, *Müzikle Tedavi*, (Ankara: Güven Kitabevi Yayınları, 1978), 20.

Yunan mitolojisinde güzel lir çalmasıyla bilinen Apollon, bu aleti en güzel şekilde icra ederek insanların sıkıntılarını gidermiş ve onlara neşe saçarak kederlerini yok etmiştir.⁷

Yunan filozofu ve matematikçisi Pythagoras (öl. M.Ö. 500), musiki ile hastalıkları tedavi etme metodunun ilk kurucusu sayılmıştır.⁸ Pythagoras, umutsuzluğa düşen kimseleri ve çabuk öfkelenen hastaları belirli melodilerle tedavi etmeyi başarmıştır.⁹ Sayısal orantı esasına dayanarak müziği icat eden Pythagoras, bunun peygamberlik nurunun kendisine yansımalarının bir sonucu olduğunu söyleyerek de konunun farklı bir tarafına işaret etmiştir.¹⁰ Diğer yandan Türk musikisinin temel makamlarından Çârgâh dizisini de Pythagoras'ın oluşturduğu bildirilmiştir.¹¹

Çin kültüründe ise müzik, kalbin sesi ve evrenin simgesi olarak kabul edilmiştir. Uzakdoğu kültüründe insanda beş duyu, beş tat, beş renk yanında müzikte de beş ses oldukça önemli olarak görülmüştür.¹² Ünlü düşünür Konfüçyüs (öl. M.Ö. 479), müziğin insanlar arası ilişkileri düzelten, gözlere parlaklık veren, kulakları keskinleştiren, kanın hareket ve dolaşımını rahatlatan bir değer olduğunu belirterek neşeli seslerin ince ve yavaş olduğunu, ruha huzur verdiğini belirtmiştir. Ona göre müzik yapıldığı zaman kişiler arası ilişkiler düzelmiş, gözler parlak, kulaklar keskin olmuş, kanın hareketi ve dolaşımı sakinleşmiştir. Öfkeli sesleri korkunç ve kaba olarak gören Konfüçyüs, saygı taşıyan sesleri doğru ve gösterişsiz olarak tanımlamıştır. Diğer yandan Konfüçyüs'e göre sevgi gösteren sesler ise yumuşak ve âhenkli olarak kendisini göstermiştir. Müzik ise bu âhenkle süslenmiş, iyi ruhlara yönelmiştir.¹³ Ayrıca Çin müziğinde Türk müziğinin etkisi hissedilmiş, Çinli askerlerin Kuça, Balasagun gibi önemli şehirlerde gördükleri müzik aletlerini yanlarında götürerek, kendi müzikleri ile bu enstrümanları birleştirdikleri müşahede edilmiş, hatta Türklerin oynadıkları bazı oyunlar Çin'e geçerek burada da oynanmaya başlamıştır.¹⁴

Milattan önce Yunan ve Uzakdoğu medeniyetlerinde bu gelişmeler ve kültürler arası diyalog gerçekleşirken, Avrupa'da ise Orta Çağ'da müzik, ruhî bir olay olarak ele alınmamış, hatta şeytanî olarak kabul edilmiştir. Hristiyanlığın ilk yıllarında müzik, bırakınız ilâhî yönünü, şeytan tarafından insanları dünyaya bağlamak ve günah işletmek için bir araç olarak telakki edilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren "meleklerin dili" anlamına gelen "musique" kelimesi, Fransa'da kullanılmasına rağmen¹⁵ bu bağnazlık bir süre daha devam etmiştir. Ancak zamanla bu algı değişmiş ve müzik, Batı'da da ruhî bir tedavi aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Protestanlığın kurucusu olan Martin Luther (1483-1546), iyi bir müzisyen olarak da karşımıza

⁷ E. Çobanoğlu, "Ruh Hastalıklarının Güzel Sanatlarla Tedavisi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 13 (1962), 257-262.

⁸ Arslan Terzioğlu, "Türk-İslâm Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri", *Bifaskop* 3/8 (1985), 20-27.

⁹ Grebene, *Müzikle Tedavi* 17.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem* (Kahire: Matbaatü Muhammed Muhammed Matar ts.) 24; İbnü'l-Kıftî, *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1326), 258

¹¹ İsmail Hakkı Özcan, "Çârgâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/228-229.

¹² Haşmet Altınölçek, *Bir İletişim Aracı Olarak Müzik ve Müzikle Tedavi Yöntemleri* (Eskişehir: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998), 58.

¹³ Konfüçyüs, *Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar*, çev. M. N. Özerdim (Ankara: MEB Yayınları, 1963), 19-40.

¹⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1947), 17.

¹⁵ "Musiki", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Halk Basımevi, 1950), 24/462.

çıkması ve müziği Tanrı'nın bir hediyesi olarak kabul etmiştir.¹⁶ Bunun yanında Luther, müziği ruhla gök arasında esrarengiz bir köprü olarak görmüştür.¹⁷ Özetlemeye çalıştığımız bu süreçte de Batı'da; Müslümanların yaşadığı Endülüs ve Sicilya'yı bir tarafa bırakacak olursak hekim bir musikişinasa tesadüf edilmemiştir.

Batıda 12. ve 15. yüzyıllarda gördüğümüz bu kısmî faaliyetler, kadîm Doğu'da çok önceleri başlamış ve bu işle de iştigal eden zarif hekimler, ince ruhlu cerrahlar önemli olaylarla birlikte anılmıştır. Bu makalemizde, Doğu'nun kadîm ve çok yönlü kültürü arasında yetişen hekimlerin musiki bilgileri ve bu konudaki istidatları ile döneme nasıl bir katkı sağladıkları ele alınmaya çalışılacaktır. Bu konuda ele alınmış müstakil bir makalenin olmaması ise bu çalışmamızı daha da orijinal hale getirecek, İslâm Tıp Tarihi'nin çok da ele alınmayan bir yönünün anlaşılmasına basamak teşkil edecektir. Makalenin hacmi esas alındığı için de konu Orta Çağ'daki faaliyetler ve yapılan çalışmalarla sınırlı tutulacaktır.

1.Enstrüman Çalan Hekimler

1.1. Hâris b. Kelede (öl. 13/634)

Hz. Peygamber (s.a.v), nübüvvetini ilân edip de peygamberliğini açıklamadan kısa süre önce, Arabistan'da ud çalan hekimlerin olduğunu görüyoruz. Tâif'te meskûn olan Sakîf kabilesine mensup Hâris b. Kelede,¹⁸ 1/7. asrın başlarında "*el-Muhâvere fi't-Tıbb*" adı ile küçük hacimli bir kitap kaleme alarak adından söz ettirmiştir. Hâris'in bu kitabı, Cündişapur'da iken görüştüğü I. Hüsrev veya diğer ismiyle Kisrâ Enûşîrvân'ın (531-579) isteği üzere kaleme aldığı söylenmiştir.¹⁹ Tıp tarihçisi ve hekimlerin biyografilerini kaleme alan İbn Ebû Usaybia (öl.668/1269), Hâris'in geleneksel Arap tedavi yöntemlerini çok iyi bildiğini belirterek, onun pek çok vakayı başarı ile tedavi ettiğini dile getirmiştir.²⁰ Onun daha çok koruyucu hekimlik çerçevesinde verdiği tıbbî öğütler, modern tıp açısından da dikkat çekici bulunmuştur.²¹ Taifli hekimimiz, Cündişâpûr'da tıp eğitiminin dili olan Süryaniceyi oldukça iyi konuşması yanında,²² Kinde hükümdarlarından Ebû'l-Cebr'i tedavi etmesi ile de meşhur olmuştur.²³ Yine Hâris, Übülle dihkânı el-Yeşkûrî'yi de tedavi ederek, yakalandığı karın ağrısından onu kurtardığı için karşılığında dihkanın sevdiği cariyesi Sümeyye'yi hediye olarak almış ve adından yine sitayişle bahsettirmiştir.²⁴ Hâris'i daha meşhur yapan olay ise kendisinin Hz. Peygamber'in teveccühüne

¹⁶ Enver Şengül, *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası* (Edirne: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008), 34.

¹⁷ Colin Holman, *Luther The Musician* (Birmingham: Birmingham University Press, 2007), 25 vd.

¹⁸ Bk. Ebû Muhammed İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. E. Levi Provençal (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1948), 266-269.

¹⁹ Muvaffakuddin İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.), 162-65; Ebû Amr İbn Abdürabbîhi, *el-İkdu'l-Ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 8/84-85.

²⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 162.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 4/182; Abdullah Köşe, "Hâris b. Kelede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/199.

²² Cevâd Alî, *el-Mufassal fi Târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001), 15/320-321.

²³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/343; İbn Cülcül, *Tabakâti'l-Etîbbâ ve'l-Hükemâ*, nşr. Fuad Seyyid (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1955), 54; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 161-167.

²⁴ İbn Manzûr, *Muhtasar Târihi Dimaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 9/75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997), 7/40.

nâil olarak ashâbının tedavisinde rol oynamış olmasıdır.²⁵ Hâris b. Kelede, hikmet içerikli şiirler yazması yanında,²⁶ çok iyi ud çalarak da renkli kişiliğini ortaya koymaya devam etmiştir.²⁷

Onun ud çalması ile ilgili karşımıza bazı önemli bilgiler çıkar. Hâris'in eğitim gördüğü İran'ın Huzistan bölgesinde yer alan kadim şehir Cündişâpûr, tıp ve felsefe yanında sanat ve edebiyatla ilgili çalışmalarla da anılmıştır. Hint, Yunan hekim ve filozofların da yer aldığı bu mektep, aynı zamanda kültürlerarası ilişkilerin de yaşandığı bir merkez olmuştur. Sâsânîler döneminde "barbat" olarak bilinen çalgı aleti, Arabistan Yarımada'sına Hâris b. Kelede gibi araçlar vasıtasıyla gelmiş ve burada daha da gelişmiştir. Bundan dolayı da uda, barbatın Araplar tarafından geliştirilmiş şekli denilmesi yaygınlaşmıştır.²⁸ Hâris de bu sürecin önemli bir aktörü olarak hem hekim hem de musikişinas kişiliği ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Onun hekim kişiliği yanında musikiye olan meyli, daha sonraki tabiplerde de görülecektir.

Bu konunun en dikkat çeken noktalarından birisi de Hâris'in oğlu olduğu söylenen²⁹ Nadr b. Hâris olmuştur. İslâm'a olan karşıtlığı ile tanınan Nadr, Hîre ve İran'a yaptığı ticarî yolculuklarda ud çalmayı ve Fârisî tarzda şarkı söylemeyi de öğrenmiştir. Fars sanatına olan hayranlığı bununla da kalmayan Hâris, gittiği bölgelerde karşılaştığı güzel sesli cariyeleri de Mekke'ye getirerek buradaki eğlence ve müzik kültürünün zenginleşmesine katkı sağlamıştır.³⁰ Ancak Hâris'in hekim olmadığını ve Kur'an gibi aynı zamanda ilâhi bir nazma sahip Yüce bir kitaba "evvelkilerin masalları" anlamına gelen "esâtîrû'l-evvelîn" dediğini de hatırlatmalıyız.³¹

1.2. Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî (öl. 339/950)

İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren Fârâbî, kaynaklarımızda filozof olarak geçse de³² onun ruh tedavisinde musikiden faydalanması, kendisini karşımıza aynı zamanda bir psikolog hekim olarak da çıkarır. Türkistan'ın Fârâb

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *el-Meşâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989), 3/1116; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/108; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/489, 491; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 3/419; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 1/283; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/687-688.

²⁶ Ebu'l-Kâsım el-Âmidî, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, thk. Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 226; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 74/276; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 6/362-364; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 15/430.

²⁷ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ*, 54; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 161; Cevâd Alî, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab*, 16/16.

²⁸ C. Sachs, *Kısa Dünya Musikisi Tarihi*, çev. İlhan Usmanbaş (İstanbul: MEB Devlet Konservatuarı Yayınları, 1965), 16; P. K. Hitti, *A Short History of the Near East* (Princeton: Princeton University Press, 1965), 87-89, 125; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. İhsan Durdu-Ercüment Karataş (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1/35-36.

²⁹ Bu görüşün doğru olmadığı ve Nadr'ın Sakîf kabilesinden değil Kureys'te olduğunu bildiren çalışmalar vardır. Bk. Nâdiye Hüsnî Sakr, *et-Tâif fî'l-Asri'l-Câhilî ve Sadri'l-İslâm* (Cidde: Dâru's-Şürûk, 1401/1981), 75-77.

³⁰ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 1/300; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 16/220.

³¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Şeriketi Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdîhi, 1388/1968), 9/151-152.

³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/416, 428; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/153.

şehrinden olan bu ünlü Türk filozofu, her ne kadar felsefede “muallim-i sâni” olarak adlandırılrsa da musikî nazariyatçıları tarafından bu yönüyle “muallim-i evvel” olarak görülür.³³

Fârâbî'nin kanun sazının mucidi olması yanında bu çalgı aletini insanın halet-i rûhiyesini kısa sürede değiştirebilecek kadar mükemmel şekilde icra ettiği bilinmektedir. Fârâbî'nin Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu ve ilk emîri olan Seyfûddeve'nin (944-967) sarayında yaptıkları onun aynı zamanda bir nevi psikiyatrist olduğunu da gösterir. Aynı zamanda bu olay, onun dolaylı da olsa musikîsinin bir hekim olduğunu gösterir. Seyfûddeve bir ilim meclisinde, kendisine hayran olduğu filozofla baş başa kalınca musikî topluluğundan bazı parçalar çalmalarını ister. Bunun üzerine fasıl heyeti bazı saz eserleri çalar, ancak Fârâbî bu icrayı beğenmediği gibi onların yaptıkları hataları teferruatıyla açıklar. Daha sonra da yanında taşıdığı kanun sazını açarak ona düzen verdikten sonra neşeli bir nağme çalar ve orada bulunan herkesi güldürüp eğlendirir. Ardından çalgı aletini bir başka şekilde akort ederek hüznü bir parça çalar ve bu kez de herkesi ağlatır. Nihayet yeni bir düzen verdiği kanunla ağır bir melodi çalınca sarayın nöbetçilerine varıncaya kadar herkes derin bir uykuya dalar. Bu sırada Fârâbî de Seyfûddeve'nin hayran bakışları arasında katıldığı meclisten çıkıp gider.³⁴ Fârâbî'nin hekimliği ile ilgili net bilgilere sahip olmamıza rağmen, onun yaptığı bu işler, kendisini karşımıza psiyatrist bir hekim, mahir bir musikîsinin olarak çıkarmıştır. Öte yandan onun kaleme aldığı “*Mûsika'l-Kebîr*” adlı eserinde hem gönülleri ferahlatmış hem de eserinde geçen Arapça kelimelerin Grekçe, Süryânice, Farsça ve Soğdca karşılıklarını da vererek çok dil bilen kimliğini ortaya koymuştur.³⁵

1.3. Ebü'l-Hakem el-Bâhilî el-Endelüsî (öl. 549/1155)

Büyük Selçuklulara ve onların kollarına hekimlik yapan tabipler arasında yine musikîsinin hekimlere rastlıyoruz. Endülüslü hekim Ebü'l-Hakem el-Bahilî (öl. 549/1155), Büyük Selçuklu Sultan Melikşah'ın (1072-1092) torunu ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un (1118-1131) hekimliğini yapmıştır. Tam künyesi Ebü'l-Hakem el-Bâhilî el-Endelüsî olarak verilen bu tabip, Sultan Mahmud'un ordusunda kırk deve ile taşınan ve ordunun karargâh yerlerine kurulan seyyar bîmâristânda tabip olarak görev üstlenmiştir.³⁶ Endülüs'ten hac ibadeti için geldiği Bağdat'ta, Öklid'in geometrisini öğrettiği bir devlet yetkilisinin oğlu sayesinde, öğrenci sayısı ve şöhreti artan Ebü'l-Hakem el-Bâhilî, bu sayede Selçuklulara yaklaşılmış ve seyyar hastanelerine hekim olarak atanabilmiştir. Burada Bağdat baş kadısı ve kendisi gibi hekim olan İbnü'l-Murahhim (öl. ?) ile birlikte çalışan el-Bâhilî, daha çok eczacılıkla iştiğal etmiştir. Bağdat'ta şartlar aleyhine dönünce Dimaşk'a giderek burada bir eczane ve muayenehane açan el-Bâhilî, Böriler hanedanı döneminin (1104-1154) bu parlak şehrinde hizmet vermiştir. Dönemin tarihçisi ve hadis hafızı Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (öl. 571/1176), onun Dimaşk'a geldiği tarihi 530/1138-1139 olarak verir.³⁷ Bu tarihte Bağdat'ın siyâsî krizlerle boğuştuğu ve hilâfetin Sultan Mesud'un çabalarıyla Râşid-Billâh'tan (1135-1136) Muktefî-Liemrillâh'a (1136-1160) geçtiği bir dönemdir.

³³ Alaeddin Jebrini, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/162-163.

³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/155-156.

³⁵ Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/145-162.

³⁶ İbnü'l-Kıftî, *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ*, 405; İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, 38/120; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 20/450.

³⁷ İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, 38/120.

Üstelik 6 Haziran 1138 tarihinde Râşid-Billâh bir grup Bâtınî fedâî tarafından öldürülmüştür.³⁸ Ortaya çıkan bu istikrarsız durum da Ebü'l-Hakem'i Dımaşk gibi başka bir ilim merkezine yönlendirmiş olmalıdır.

Nureddin Zengî'nin 1154'te Dımaşk'ı Mucîreddin Abak'tan almasından bir yıl sonra 1155'te burada vefat eden Endelüsî, aynı zamanda diğer pek çok tabip gibi musikiyle meşgul olup ud çalan bir hekimdir.³⁹ Musikîşinas hekimlerin aynı zamanda iyi de bir şair olma geleneğini Ebü'l-Hakem el-Endelüsî de devam ettirmiştir. O, 1149'da Dımaşk'ta meydana gelen veba salgını ile ilgili bir şiir kaleme alarak hem hekim hem de şâir kimliğini ortaya koymuştur. Bu şiirin dizelerinde yer alan ifadelerde, veba karşısında bir hekimin düştüğü çaresizlik de farklı bir üslupla ele alınmıştır.⁴⁰ Onun bu edebî kişiliği ve musikîşinas karakteri, Nüreddin Zengî'ye (1146-1174) Kudüs'ün fethedileceğine dair ömrünün sonlarında yaptığı öngörü ile daha da zirveye tırmanmıştır.⁴¹ Nitekim Ebü'l-Hakem'in bu ileri görüşlülüğü yaklaşık otuz iki yıl sonra gerçekleşmiş ve Kudüs Selâhaddîn-i Eyyûbî (1171-1193) tarafından 1187'de fethedilmiştir.⁴² Bu husus da musikîşinas hekimlerin diğer hekimlerden farklı bir tarafı olabileceğini ortaya koymuştur. Yine Ebü'l-Hakem el-Endelüsî'nin Vâsıt ile Basra arasında yer aldığı söylenen Huveyza Kasabası ile ilgili manzum ifadeleri, onun lirik tarzını ortaya koyarak musikîşinas karakterine farklı bir anlam yüklemiştir.⁴³ Ayrıca yazdığı kasideler, güzel sesli hanendelerin okuyacağı tarz ve vezinde kaleme alınması ile dikkat çekmiş, bu husus da onun musikîşinas kişiliğini bir kez daha gözler önüne sermiştir.⁴⁴

1.4. Ebü'l-Mecd Efsalüddin b. Ebü'l-Hakem el-Bâhilî (öl. 570/1174)

Selçukluların Suriye kolunun kurucusu ve ilk hükümdarı olarak kabul edilen Melik Tutuş'un (1079-1095) oğlu Dukak, Dımaşk'ta "*el-Bîmâristânu'l-Atîk*" adlı bir hastane açtırmıştır.⁴⁵ Bu hastane 1104'ten sonra Böriler hânedanı zamanında da hizmet vermiş ve 1154 yılından sonra şehir, Nüreddin Zengî'nin yaptırdığı "*el-Bîmâristanun-Nûrî*" gibi Selçuklu hastanelerinin en kapsamlı ve en büyük örneği ile tanışmıştır.⁴⁶ Bu hastane ise musikîşinas hekim Ebü'l-Hakem el-Endelüsî'nin oğlu Ebü'l-Mecd gibi çok yönlü birisiyle tanışmıştır. Üstelik Ebü'l-Mecd de babası gibi musikîşinas tabip kimliği ile Dımaşk'ın sağlık ve kültür alanındaki en önemli simalarından birisi olmuştur.⁴⁷

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/301-302; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 9/65; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.), 3/10; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 64-65.

³⁹ İlhan Kutluer, "Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/184-185.

⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/383.

⁴¹ Ebü Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 3/394-395. Ebü Şâme'de musikîşinas hekimimizin tam ismi, "Ebü'l-Hakem Bercân el-Endelüsî" olarak verilir.

⁴² Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem, The Biography* (New York: Alfred A. Knopf Publishing, 2011), 331-338; Karen Armstrong, *Jerusalem, One City Three Faiths* (New York: Ballantine Books, 1997), 392-398.

⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/327.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhi Dımaşk*, 15/366.

⁴⁵ Ali el-Kayyim, *Muthâfu't-Tıbbî ve'l-Ullûm inde'l-Arab* (Dımaşk: y.y., 1984), 6.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 12/302.

⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 38/120.

Ebü'l-Mecd Efzalüddin b. Ebü'l-Hakem el-Bâhilî, yeni inşa edilmiş olan Dımaşk Nûriyye hastanesinde görev almış ve adını İslâm Tıp Tarihi'ne altın harflerle yazdırmıştır.⁴⁸ Hastanede hem başhekim hem de hastane yöneticisi olarak görev yapan büyük tıp, hendese, nücûm ve musiki âlimi Ebü'l-Mecd b. Ebü'l-Hakem, her sabah hastaları ziyaret ederek onların şikâyetlerini dinlemiştir. Ud çalmasının yanında ney de üfleyen Hekim Ebül-Mecd, Halep ve Dımaşk'ın hükümdarı Nûreddin Zengî'nin özel iltifatına nâil olmuştur.⁴⁹ Ebü'l-Mecd, yanında asistanları olduğu halde hasta koşullarını dolaşmış, daha sonra da öğrencilerine hastalarını muayene etme usullerini, onlara verdiği perhiz ve ilaçları anlatarak lüzumlu açıklamaları itiyat haline getirmiştir. Bunları yaparken de çeşitli hastalık vakalarını Calinos, Râzî, İbn Sînâ gibi eski hekimlerin eserlerine ve kendi görüşlerine göre değerlendirmiştir. Onun bu pratiğe dayalı derslerinin, günde yaklaşık üç saati bulunduğu rivayet edilmiştir.⁵⁰ Ebü'l-Mecd Efzalüddin'in ölüm tarihi 570/1174 olarak verilmiştir.⁵¹ Bu tarihin aynı zamanda Ebü'l-Mecd'in hâmisî konumundaki Nûreddin Mahmud Zengî'nin de ölüm senesi olması,⁵² musikişinas hekimimizin duygusal kişiliğine uygun düşer cinsten olmuştur. Öte yandan Ebü'l-Mecd'in üflediği rivayet edilen neyi, daha çok Farsça telaffuzu olan kamış anlamındaki "nây" ile ifade etmek gerektiğini de vurgulamak gerekir. Kamıştan yapılmış müzik aletlerinin en eski örneklerine Mezopotamya'daki kazılarda rastlanması ise Irak ve Suriye'de Ebü'l-Mecd'in yaşadığı 12. yüzyılın çok öncelerinde ney çalgısının kullanıldığını ortaya koymuştur.⁵³

1.5. Mühezzebüddin Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ en-Nakkâş (öl. 574/1178)

Dımaşk'taki Bîmâristânı Nûrî'de hekimlik yapan bir başka isim de Mühezzebüddin Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ en-Nakkâş (İbnü'n-Nakkâş) adlı tabiptir. İbnü'n-Nakkâş, Nurettin tarafından devlet başkanlarına ve halifeye elçi olarak da gönderilmiştir.⁵⁴ 1174'te Nûreddin'in ölümünden sonra Mısır'a giden Ali b. İsâ en-Nakkâş, önce Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Takiyyüddin Ömer'e (öl. 1191), daha sonra da Selâhaddîn'e hekimlik yapmıştır.⁵⁵ Sonraki pek çok tabip, en-Nakkâş'tan ders okumakla övünmüşlerdir. Mühezzebüddin İbnü'n-Nakkâş, musiki ile de ilgilenerek, musikişinas tabipler arasındaki yerini almıştır.⁵⁶ Onun da Dımaşk'taki Nûriyye hastanesi hekimleri gibi ud çaldığını zannediyoruz. Bu konuda ana kaynaklarımızda yeterli bilgilerin olmaması büyük bir eksikliklerdir.

Farsça bilmesi yanında hadis ilmi ile de uğraşması ona özel bir kimlik kazandırmış, musikişinaslığı ve edipliği ile bu özelliği daha da zenginleşmiştir.⁵⁷ Haçlı seferlerinin sıra dışı

⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/450.

⁴⁹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah (Beyrut: y.y., 1984), 7/141.

⁵⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 628.

⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/450.

⁵² Bk. Nadir Karakuş, *Nureddin Zengi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 138.

⁵³ Mehmet Nuri Uygun, "Ney", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/68-69.

⁵⁴ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 2/275.

⁵⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 636.

⁵⁶ Nuri Özcan-Yalçın Çetinkaya, "Mûsikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/257-261.

⁵⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 635.

olaylarını kaleme aldığı “*Kitâbu'l-İ'tibâr*” adlı eserinde anlatan Şeyzerli emîr, tarihçi ve edip Üsâme b. Munkız (öl. 584/1188),⁵⁸ yazdığı bir şiirle İbnü'n-Nakkâş'ı methetmiştir.⁵⁹

Mühezzebüddin İbnü'n-Nakkâş'ın Nureddin tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderildiği tarih 1174 başlarıdır. Vefat edeceği yıl olan bu zaman diliminde Nüreddin, tabibi İbnü'n-Nakkâş'ı Halife Müstazî-Billâh'a (1170-1180) göndermiştir. İbnü'n-Nakkâş'ın beraberinde Halife'ye hediye olarak getirdiği Bizans esirleri ve kıymetli hediyeler de eşlik etmiştir. İbnü'n-Nakkâş, aynı zamanda Yemen'in de fethini Müstazî-Billâh'a müjdeleme görevi ile vazifelendirilmiştir.⁶⁰ Bu yıl Selâhaddin'in kardeşi Şemsüdevle Turanşah (öl. 576/1181) 5 Şubat'ta ordusuyla Mısır'dan Yemen'e hareket ederek buradaki Arap Hemdânî hanedanından (1098-1174) Abdünnebî'yi itaat altına almış ve Zebîd başta olmak üzere bölgeyi Nüreddin adına ele geçirmiştir.⁶¹

Kaynaklarımızda Mühezzebüddin İbnü'n-Nakkâş'ın vefat tarihi, 574/1178 olarak verilir.⁶² Hastalıklara yaptığı teşhis ve tedavi metotları ile kendisine büyük güven duyulan hekim musikişinas İbnü'n-Nakkâş'ın hiç evlenmeyip bir çocuk sahibi olmadığı bildirilmiştir. Defnedildiği yer ise pek çok önemli kişinin mezarlarının olduğu Kâsiyûn Dağı etekleri olmuştur.⁶³

2. Hekimler ve Musikî ile Tedavi

Orta Çağ'ın önemli hekimlerini tıbbî müdahalelerde zaman zaman musikiye başvurdukları görülmüştür. Bu tedaviler arasında da psikolojik rahatsızlıklar en başta gelmiştir. Reyli hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (864-925), melankolik hastaların çeşitli faaliyetlerle meşgul edilerek tedavi edilmeleri gerektiğini savunmuş ve onların avlanma, balık tutma gibi meşgaleler yanında musiki ile de tedavi edilmelerini öğütlemiştir. Ebû Bekir er-Râzî, böyle hastaların güzel sesle söylenen şarkıları dinleyerek de şifaya kavuşacaklarını ifade etmiştir.⁶⁴

İlk İslâm filozoflarından Yakub el-Kindî, (öl. 252/866 [?]) müzik ile insan sağlığı arasında sıkı bir bağ olduğunu savunarak bu konuya ayrı bir hava katmıştır. Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi İbn Cülcül (öl. 384/994 [?]), Yakub el-Kindî'yi filozofluğu yanında hekim kimliği ile de ön plana çıkarmıştır.⁶⁵ el-Kindî, müzik ve nefes ilişkisini ortaya koyarak, musikinin insan sağlığına olan olumlu katkısını savunmuştur.⁶⁶ Arap musikisini belli esaslara oturtması ile tanınan el-Kindî, matematiği dört ana disipline bağlarken bunlardan birisini de musiki olarak

⁵⁸ Bk. Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: Kitabevi, 2012).

⁵⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 636-637.

⁶⁰ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 2/275.

⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 9/379; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/306; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 3/36; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/295; Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/408.

⁶² İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, thk. Falih Huseyn (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şümân, 1987), 3/126; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 5/283; 8/187.

⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 637.

⁶⁴ Mahmut Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/479-485.

⁶⁵ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ*, 73-74.

⁶⁶ Ahmet Hakkı Turabi, *Gevrekzade Hafız Hasan Efendi ve Musikî Risâlesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006), 35 vd.

belirlemiştir.⁶⁷ İslâm âleminde notayı ilk kullanan kişi ve ebced notasının mücidi olarak kabul edilen el-Kindî, “*Risâle fi’l-Lühûn ve’n-Nağam*” adlı eserinde bu notayı kullanmıştır. “İkâ” adı altında müziğin önemli bir kolu; hatta olmazsa olmazı kabul edilen ritim konusuna da yer veren el-Kindî, melodik, şiirsel ve müziksel ritim adı altında konuyu ele almış, ritmin verdiği şevkle hastaların tedavi edilebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. el-Kindî bu arayışlarında melodileri müzikal yapılarına göre tarabî (neşeli), hamâsî (gayretli) ve şecevî (kederli) olarak üçe ayırmıştır. Tarabî melodilerin daha çok oyun ve eğlenceye uygun düştüğünü söyleyerek bunlarda hezec, remel ve hafif ritimlerin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Hamâsî melodileri, güç, cesaret ve atılganlık gibi duyguların ifadesi olarak gören el-Kindî, mâhûrî ve ona benzeyen ritimler kullanılmasını önermiştir. Sakîl-i evvel ve sakîl-i sâni ritimlerinin kullanıldığı şecevî melodileri ise çoğunlukla hüznün, ağlama ve yas duygularının ifadesi olarak telakki etmiş ve psikolojik rahatsızlıkların da bu esaslara göre tedavi edilebileceğini zikretmiştir.⁶⁸

İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu, Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sînâ (öl. 428/1037) da musikinin tedavideki önemine dikkat çeken bir başka hekim olarak karşımıza çıkmıştır. O, musikinin tıpta oynadığı olumlu role dikkat çekerek, hastaya yapılabilecek en önemli tedaviler arasında musiki dinletmeyi de tavsiye etmiştir. Ona göre ses tonu değişiklikleri, insanın ruh hallerini ortaya koymuş ve bu ses tonu değişiklikleri farklı hastalıkların tedavisinde başarı ile kullanılabilme özelliğine sahip olmuştur.⁶⁹ Batıların “Avicenna” diyerek dillerinden uzun süre düşürmedikleri İbn Sînâ, ruhî hastalıkların müzik ve ilâçla tedavisini gündeme taşıyarak bugünkü modern psikiyatrinin kurucusu olmayı başarmış bir hekim olarak da karşımıza çıkmıştır.⁷⁰ “*eş-Şifâ*”, “*el-Kânun fi’t-Tıb*” gibi eserlerinde devrinde kullanılan çalgı aletlerinden de söz eden İbn Sînâ, bu enstrümanları genel olarak üflemeli, telli ve ritim çalgıları olarak üçe ayırmıştır. Daha sonra verdiği bilgileri daha da genişleten İbn Sînâ, bunları da kendi aralarında bölümlere ayırmış, birtakım teorik açıklamalar yaptığı ud üzerinde geniş olarak durmuştur. Bu da onun psikolojik rahatsızlıklarda müziğin olumlu katkısının anlaşılmasına ciddî bir delil olmuştur.⁷¹

Endülüs’ten Dimaşk’a gelerek burada hekimlik yapan Abdülmecid Eftalüddevle Muhammed b. Abdullah, aynı zamanda musikişinas olup, musikinin hastalıklar üzerindeki etkisini incelemiştir. Hekim Abdülmecid’den yaklaşık iki asır sonra yaşayan es-Safedî (öl. 1363), “*el-Vâfi bi’l-Vefeyât*” adlı eserinde Nureddin Zengî’nin, onu özel hekimi yaptığı gibi, aynı zamanda Dimaşk’ta kurduğu hastaneye başhekim olarak tayin ettiğini bildirmiştir.⁷² Dimaşk’taki bu hastanede Nureddin’in başlattığı musiki ile tedavi sistemi 17. yüzyılda dahi devam etmiş, burada hastaların gamını gidermek için üç güzel sesli hanende ve onlara eşlik eden sazandeler fasıl yaparak hastaların elem ve gamını dağıtmaya çalışmışlardır. 1648 yılında Dimaşk’taki

⁶⁷ Yakub el-Kindî, *Felsefi Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yayınları, 1994), 163-164. Matematikğin diğer ana unsurları ise aritmetik, geometri ve astronomidir.

⁶⁸ Ahmet Hakkı Turabi, “Kindî, Ya’kûb b. İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/58-59.

⁶⁹ Ruhi Kalender, “Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musiki”, *AÜİF Dergisi* 31 (1989), 271-282.

⁷⁰ L. E. Goodman, *Avicenna* (London: Routledge, 1992), 32-36; Carra de Vaux, *Avicenne* (Paris: Felix Alcan, 1900), 131-135.

⁷¹ Ahmet Hakkı Turabi, “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/336-337.

⁷² Selahaddin es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter vd (Weisbaden: y.y., 1381/1962), 5/332-337.

Nureddin Hastanesini ziyaret eden Evliya Çelebi (öl. 1684), hastanenin hekimbaşısı Yakub-i Hüddâî'nin "*Devâiyü Rûh*" adlı musiki ile tedaviye dair bir kitap keleme aldığını anlatmıştır.⁷³

Daha sonraki zamanlarda da hekimlerin psikolojik rahatsızlıklarda musikinin önemine işaret etmeleri artarak devam etmiştir. Konumuz daha çok Orta Çağ'daki musikişinas hekimler olduğu için Osmanlılar döneminden bir örnekle makalemizi noktalamak isteriz. Ünlü Osmanlı hekimbaşlarından Halep asıllı Şuurî Hasan Efendi (öl. 1105/1693-1694), hekimlerin musiki bilgisinin elzem olduğunu vurgulayarak musikiyi bilmeyen hekimin tanı ve tedavide başarılı olamayacağını savunmuş, bu konunun ne kadar elzem olduğunu bizlere bir kez daha hatırlatmıştır.⁷⁴ Bu süreç de bizlere hekimlerin musiki ile iştilal etmelerinin önemini ve özellikle psikolojik rahatsızlıklarda uygun ritim ve melodilerin ne kadar elzem olduğunu göstermiştir.

Sonuç

Tarihin bilinen en eski zamanlarından beri musiki ile tedavi uygulanmış ve Hindistan'dan Çin'e Orta Asya'dan Eski Yunan'a kadar pek çok coğrafyada kendisini göstermiştir. Platon, musikiyi ruhu terbiye eden biricik vasıta olarak tanımlarken, Konfüçyüs müziğin insanlar arası ilişkileri düzelten, gözlere parlaklık veren, kulakları keskinleştiren, kanın hareket ve dolaşımını rahatlatan bir değer olduğunu belirterek neşeli seslerin ince ve yavaş olduğunu, ruha huzur verdiğini belirtmiştir. Bir Mısır kraliçesi, beş dişi Tanrı yanında, kız kılığına girmiş beş müzisyen tarafından tedavi edilirken, Yunan mitolojisinde güzel lir çalmasıyla bilinen Apollon, bu aleti en güzel şekilde icra ederek insanların sıkıntılarını gidermiştir. Türkistan'da ise bu dönemin hekimleri olan şamanlar, otacılar, şifacılar, musiki ile tedavi yöntemleri ile hastaları iyileştirmeye gayret etmiştir.

Orta Çağ'da ise karşımıza İslâm Tıp Tarihi'nin musikişinas doktorları çıkmış, bu hekimler ud çalıp ney üfleyerek de hastalarını tedavi etmişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.v) döneminde yaşamış olan Taifli Hâris b. Kelede, iyi bir tabip olması yanında yetenekli bir üddî olarak da tanınmıştır. Endülüs'te 1086'da Toledo/Tuleytula'nın, 1147'de Lizbon'un Müslümanların elinden çıkması ile İber Yarımadası'nda başlayan istikrarsızlık, Bağdat ve Dımaşk gibi büyük İslâm şehirlerine göçlerin başlamasına neden olmuştur. Bu süreç de Ebü'l-Hakem el-Bahilî ve oğlu Ebü'l-Mecd Efsalüddin gibi hem Bağdat'ta Irak Selçuklularına hem de Dımaşk'taki hastanede görev yapan doktorları karşımıza çıkarmıştır. Bu hekimler Dımaşk'taki hastanelerde hekim olarak görev yapmış, musiki ile akıl hastalarını tedavi ederek daha sonraki dâruşşifâların oluşmasına ilham kaynağı olmuşlardır.

Orta Çağ'ın ünlü hekimleri, psikolojik hastalıklarda musikinin önemine dikkat çekmekle kalmamış bunu bizzat uygulamışlardır. Fârâbî, icat ettiği kanun sazını farklı akortlarda çalarak insanlarda duygu farklılıkları oluşturmayı başarmıştır. Reyli hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî ise melankolik hastaların çeşitli faaliyetlerle meşgul edilerek tedavi edilmeleri gerektiğini savunmuş ve onların avlanma, balık tutma gibi meşgaleler yanında musiki ile de tedavi edilmelerini öğütlemiştir. İlk İslâm filozoflarından Yakub el-Kindî, müzik ile insan sağlığı

⁷³ Şengül, *Müzikle Tedavi*, 45.

⁷⁴ Ahmet Hakkı Turabi, "Hekim Şuurî Hasan Efendi ve *Ta'dilü'l-Emzice* Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011/1), 153-166.

arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. el-Kindî, mzık ve nefes ilişkisini gündeme taşıyarak, musikinin insan sağlığına olan olumlu katkısına dikkat çekmiştir. İslâm Meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofu, Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sînâ da musikinin tedavideki önemine dikkat çeken bir başka hekim olarak karşımıza çıkmıştır. O, musikinin tıpta oynadığı olumlu role işaret ederek, hastaya yapılabilecek en önemli tedaviler arasında musiki dinletmeyi de tavsiye etmiştir.

Endülüs'ten Dımaşk'a gelerek burada hekimlik yapan Abdülmecid Eftalddeve Muhammed b. Abdullah, aynı zamanda musikişinas olup, musikinin hastalıklar üzerindeki etkisini incelemiştir. Dımaşk'taki bu hastanede Nureddin'in başlattığı musiki ile tedavi sistemi 17. yüzyılda dahi devam etmiş, burada hastaların gamını gidermek için  güzel sesli hanende ve onlara eşlik eden sazandeler fasıl yaparak hastaların elem ve gamını dağıtmaya çalışmışlardır. Bu süreç de daha sonraki dâruşşifâların oluşumuna katkı sağladığı gibi başka hekim musikişinasların yetişmesine katkı sağlamıştır. Diğer yandan Orta Çağ'ın musikişinas hekimleri, Prof. Dr. Selahaddin İli, Prof Dr. Nevzat Atlığ, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça gibi son dönemin doktor musikişinaslarının yetişmelerine ve başarılı çalışmalar yapmalarına ilham kaynağı olmuştur.

Kaynakça

- Ak, Ahmet Şahin. *Avrupa ve Türk İslâm Medeniyetinde Müzikle Terapi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2007.
- Ali el-Kayyim. *Muthâfu't-Tıbbî ve'l-Ulûm Inde'l-Arab*. Dimaşk: y.y., 1984.
- Altınöçek, Haşmet. *Bir İletişim Aracı Olarak Müzik ve Müzikle Tedavi Yöntemleri*. Eskişehir: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.
- Altıntaş, Ayten. "Eski Türk Tıbbına Bir Bakış". *Tıp Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Yayınları, 1986.
- Âmidî, Ebu'l-Kâsim. *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*. thk. Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Anonim. "Musiki". *Türk Ansiklopedisi*. 24/462. Ankara: Halk Basımevi, 1950.
- Armstrong, Karen. *Jerusalem, One City Three Faiths*. New York: Ballantine Books, 1997.
- Barthold, W. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. nşr. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Carra de Vaux. *Avicenne*. Paris: Felix Alcan, 1900.
- Cevâd Alî. *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Çobanoğlu, E. "Ruh Hastalıklarının Güzel Sanatlarla Tedavisi". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 13 (1962), 257-262.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1947.
- Ebü Şâme. *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.
- Endelüsî, Ebü'l-Kâsim Sâid b. Ahmed. *Tabakâtü'l-Ümem*. Kahire: Matbaatü Muhammed Muhammed Matar ts.
- Goodman, L. E. *Avicenna*. London: Routledge, 1992.
- Grebene, Bekir. *Müzikle Tedavi*. Ankara: Güven Kitabevi Yayınları, 1978.
- Hitti, P. K. *A Short History of the Near East*. Princeton: Princeton University Press, 1965.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. İhsan Durdu-Ercüment Karataş. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Holman, Colin. *Luther The Musician*. Birmingham: Birmingham University Press, 2007.
- İsfahânî, İmâdüddin Kâtib. *el-Berku's-Şâmî*. thk. Falih Huseyn. Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûmân, 1987.
- İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Abdürabbîhi, Ebü Amr. *el-İkdu'l-Ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ*. nşr. Fuad Seyyid. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1955.
- İbn Ebü Usaybia, Muvaffakuddin. *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed. *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. thk. E. Levi Provençal. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1948.
- İbn Hişâm. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1375/1955.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992.
- İbn Manzûr. *Muhtasar Târîhi Dimaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Sâ'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Kıftî. *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1326.
- Jebrini, Alaeddin. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kalender, Ruhi. "Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musikî". *AÜİF Dergisi* 31 (1989), 271-282.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Karakuş, Nadir. *Nureddin Zengi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kaya, Mahmut. "Râzî, Ebü Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kindî, Yakub. *Felsefî Risâleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- Konfüçyüs. *Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar*. çev. M. N. Özerdim. Ankara: MEB Yayınları, 1963.

- Köşe, Abdullah. "Hâris b. Kelede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kutluer, İlhan. "Endelüsü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Macit Fahri. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1987.
- Makrîzî. *es-Sülûk li Ma'rifeti Dûveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Montefiore, Simon Sebag. *Jerusalem, The Biography*. New York: Alfred A. Knopf Publishing, 2011.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: TTK Yayınevi, 1995.
- Özcan, İsmail Hakkı. "Çârgâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Nuri - Çetinkaya, Yalçın. "Mûsikî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/257-261. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Râzî, Ebû Bekir. *Resâil Felsefiyye*. nşr. P. Kraus. Beyrut: Daru'l-Afaki'l-Cedide, 1982.
- Sachs, C. *Kısa Dünya Musikisi Tarihi*. çev. İlhan Usmanbaş. İstanbul: MEB Devlet Konservatuvarı Yayınları, 1965.
- Safedî, Selahaddin. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. nşr. H. Ritter vd. Weisbaden: y.y., 1381/1962.
- Sakr, Nâdiye Hüsnî. *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhilî ve Sadri'l-İslâm*. Cidde: Dâru's-Şürûk, 1401/1981.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 2013.
- Sigerist, E. Henry. *Civilization and Disease*. Chicago: Paperback, 1962.
- Şengül, Enver. *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası*. Edirne: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1388/1968.
- Terzioğlu, Arslan. "Türk-İslâm Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri". *Bifaskop* 3/8 (1985), 20-27.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta'dilü'l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011/1), 153-166.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İbn Sînâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "Kindi, Ya'kûb b. İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/58-59. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Turabi, Ahmet Hakkı. *Gevrekzade Hafız Hasan Efendi ve Musikî Risâlesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006.
- Uygun, Mehmet Nuri. "Ney". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Üsâme b. Münkız. *Kitâbü'l-İ'tibâr*. çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcim*. nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut: y.y., 1984.